

Füstös (test)képek

A test láttatása és leírása Lakatos Menyhért *Füstös képek*
című regényében

ITDK dolgozat zárása: 2024. november

OTDK dolgozat lezárása: 2025. január

Tartalomjegyzék

Bevezetés	3
Filmepizódok olvasásra	5
A szereplők mint a testszimbolika részei	7
Látható vagy láttatott test?	9
Az ember mint ösztönlény	15
Melegedni és enni	15
A szerelmi élet és a nemiség	18
Füstös (test)képek – összezsúfolt testek	23
Betegségek, sérülések, gyógyítás	24
Halál – a testi élet vége	26
Összegzés	28
Irodalomjegyzék	30

BEVEZETÉS

Lakatos Menyhért regénye 1975-ben jelent meg, *Füstös képek* címmel. Ez volt az első szépprózai alkotás irodalmunkban, mely a hazánkban, azon belül is Délkelet-Magyarországon élő cigányság¹ életére, kultúrájára terelte a figyelmet. A fejezetek nélküli szövegtömb egy fiatal fiú elbeszélése, aki saját élményeit, tapasztalatait mondja el epizódyszerűen, népe kulturális tudatának egyre mélyebb rétegeit tárva fel.² Maga a szerző és műve kevésbé kutatott, pedig a regényben Lakatos olyan problémákat feszeget, melyeknek a mai napig lenne aktualitása. Mint azt műhelyvallomásaiban kifejti: célja népe zárt világának „kiszellőztetése” volt a többségi társadalom felé.³ Egy kis közösségre szűkítve láttatja a kisebbség küzdelmeit azokkal a nehézségekkel, melyekkel a két világháború közti Magyarországon eluralkodó válsághelyzet állítja szembe őket, mindeközben pedig az író nem feledkezik meg sajátjai értékeinek bemutatásáról sem.

A mű kritikai recepciójában leginkább méltatják a szerzőt, mert olyasmit közvetít, melyre addig nem volt példa a magyar szépprózában.⁴ Bari Károly költői megnyilatkozása után Lakatos prózaíróként tárja fel népe, a cigányság világát a maga huszadik század eleji valóságában. Írói világábrázolását hitelesíti, hogy köztük nőtt fel, mint azt egy vele készített interjúban olvashatjuk.⁵ Megrázó láttató erővel jeleníti meg népe problémáit: a sírba taszító éhséget és nyomort, s a sztereotípiák ördögi körét, melyből nem tudnak kitörni.

A kritikusok gyakran szóba hozzák a regény életrajzi ihletettségét, van, aki egyenesen kijelenti, hogy a történet főszereplője a szerző.⁶ Ez pedig azt jelentené, hogy a mű önéletírás. Én ezzel kapcsolatban két dologra tudok hagyatkozni: az egyik Lakatos Menyhért korábban már idézett műhelyvallomása, a másik pedig Lejeune definíciója az önéletírásról. Lakatos a

¹ Dolgozatom további részében is a *cigány* szót fogom használni a regényben szereplő kisebbségi népcsoportra. Döntésem oka, amellet, hogy a karakterek ugyanígy hivatkoznak magukra a műben, az, hogy elfogadom Beck Zoltán érvelését a szóval kapcsolatban: „Összességében azt állítom, hogy a roma szóalak nem számolja fel a cigány szóalakot, amiként annak jelentéseit sem deaktiválja.” Gondolatmenetét bővebben lásd: BECK Zoltán: *A megszólalás üres helye. Romológiai és más dolgokról*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2020., 87-89; i. h. 87.

² JÁNOSI Zoltán: Lakatos Menyhért: *Füstös képek*. MMA Lexikon: <https://www.mmalexikon.hu/kategoria/irodalom/fustos-kepek> (utolsó letöltés: 2024. 11. 02.)

³ LAKATOS Menyhért: *A cigányság irodalma*. In *Látó* 1995/3, 48.

⁴ GÖNCZ Árpád: *Világ a világ alatt*. In *Élet és Irodalom*, 1975. július 19., 11.

MÁTYÁS István: *Lakatos Menyhért: Füstös képek*. In *Kritika*, 1975/7, 26-27.

FORGÁCSNÉ TÁLOS Margit: *Lakatos Menyhért: Füstös képek*. In *Alföld*, 1976/2, 91.

KISS Endre: *Cigánypárizs lakói*. In *Mozgó Világ*, 1976/4, 95-96.

GARAJ Lajos: *Cigány regény*. In *Irodalmi Szemle*, 1986/ 3, 279-283.

SZÜCS Teri: *Lakatos Menyhért: Füstös képek*. In *Élet és Irodalom*, 2013. január 18., 19.

⁵ SZILÁGYI János: *Kettesben – Lakatos Menyhért és Szilágyi János: Nem csak a cigányság ügye*. In *Kritika*, 1976/9, 7-10.

⁶ GÖNCZ Árpád: *Világ a világ alatt*. I. m. 11.

következésképpen nyilatkozik: „1975-ben jelent meg az első nagylélegzetű próza, a *Füstös képek* című regény.”⁷ Saját művét tehát a regény műfajába sorolja. A francia irodalomtörténész pedig a következőképpen definiálja az önéletrást: „Retrospektív elbeszélés prózaformában, amit egy valódi személy ad saját életéről, a hangsúlyt a magánéletére, különösképp személyiségének történetére helyezve.”⁸ Ezen fogalommagyarázatnak vannak olyan részei, melyeknek meg tud felelni a *Füstös képek*. Mégpedig annak, hogy visszatekintő az elbeszélésmódja, prózaformában íródott, s egy személy életéről, személyiségének történetéről szól. Lejeune aztán pontokba szedi, hogy mi mindennek kell teljesülnie ahhoz, hogy egy mű önéletrás legyen. Az egyik pont a szerző helyzetét határozza meg: „a szerző (akinek a neve egy valós személyre vonatkozik) és az elbeszélő azonossága”.⁹ Elfogadva Lejeune magyarázatát tehát, a szerzőnek egyértelműen jeleznie kell, hogy alkotásában a saját életét közvetíti az olvasók felé – tudniillik, hogy ő a valódi személy. Mivel Lakatos részéről semmi ilyesmi gesztus nem történt, valamint ő maga is regényként határozta meg művét, ezért én sem fogok úgy tekinteni a *Füstös képekre*, mint biográfiára.

Akadnak tehát problémakörök, melyek tovább gondolására alapot tud adni a mű. Mindezen lehetőségek közül választottam ki azt a szempontot, amit érvényesíteni fogok írásomban. Kutatásom célja feltárni, hogy a regény problémakörei miként realizálódnak a testi tapasztalásokon keresztül, s hogy a szereplők hogyan viszonyulnak saját, illetve egymás testéhez. Vizsgálatom tárgyát képezi többek között a látás és láttatás kérdése, az elbeszélői kettős tekintet, valamint a testi szenvedés leírása. A téma kifejtése kívülről befelé haladva az öltözködéstől és tisztálkodástól jut majd el egyre mélyebb testi tapasztalások – betegségek, éhség, nemi ösztönök – felé, ily módon adva a regényben lévő testképi leírások széles spektrumának értelmezését. Célom továbbá, hogy felhívjam a figyelmet erre a sokrétű regényre, mely szerteágazó témahálójával képes magát újszerű olvasatokra felkínálni.

⁷ LAKATOS Menyhért: *A cigányság irodalma*. I. m. 48.

⁸ Philippe LEJEUNE: *Az önéletrói paktum*. In *Fosszília*. (Ford. Varga Róbert) Szeged, Szegedi Tudományegyetem, 2002/1, 132-158.

http://digit.bibl.u-szeged.hu/00000/00061/00006/fosszilia_2002_1_4_132-158.pdf (utolsó letöltés: 2024. 11. 02.)

⁹ I. m. 133.

FILMEPIZÓDOK OLVASÁSRA

Már az első olvasáskor feltűnt, hogy a regény rendkívül nagy láttató erővel bír. Az egyes jelenetekben lévő helyszínek és szereplők leírása részletgazdag, az epizódok folyamatos váltakozása pedig pergő ritmust kölcsönöz a történetnek. Az azonban, ahogy a feltároló képek expresszivitása mikroszkopikus közelségbe hozza az emberi sorsok történeteit, ellentétben áll az elbeszélés mód közömbösségével. Ez az a mozzanat, mely miatt az egészet párhuzamba állítom a filmekkel.

Mit csinál egy film? Képeket láttat. A kamera és a vágások segítségével mutat meg nekünk dolgokat egymás után. Irányítja a figyelmünket bizonyos részletekre, van, amit előtérbe helyez, van, amire pedig nem fektet hangsúlyt. Mindezt persze célzatosan teszi, hiszen hatni akar, azonban a tényleges hatás a néző szubjektumban keletkezik. E hatás és maga a film között pedig mindig ott van egy közvetítő eszköz: a kamera, melynek objektív lencséje ráirányítható a szubjektíven elgondolt dolgokra. S hogy a párhuzam teljes legyen, mi történik ebben a regényben? Az elbeszélő „kamerájának” objektívján keresztül képeket látunk, melyeket ő a szubjektív elképzelései és céljai alapján mutat meg nekünk, azonban az értelmezést ránk bízta. Ő csak közvetít.

Az elbeszélés erőteljesen épít a szkopofiliára, azaz a nézésből szerzett öröme. „Bizonyos esetekben maga a nézés is örömforrásként szerepel, ahogy fordított esetben a nézettség is nyújthat hasonló élvezetet” – mint azt Laura Mulvey írja *Vizuális öröm és narratív film* című tanulmányában.¹⁰ Az, ami a közelkép a filmben egy adott szereplő arcáról, lábáról, más testtájáról, mely tulajdonképpen egy „darabokra esett testet” eredményez,¹¹ az a regényben úgy ragadható meg, mint „megvillanó technika”, melyet Földes Györgyi Kalmár Györgytől idéz egy tanulmányában.¹² Mint kifejti, egy testnek az a legerotikusabb helye, ahol a ruha szétnyílik, és kivillan a bőr. Az pedig mindig magára vonzza a tekintetet. Az elbeszélő tekintete is az ilyen kivillanó bőrfelületek rabjává válik, ami olykor igen intenzív képsorokat eredményez.

Az elbeszélő kameráját persze, akár egy filmben, szintén egy rendező, a regény írója mozgatja szándékának megfelelően, én magam azonban az írói szándékot szeretném leválasztani az értelmezésben. Meglátásom szerint, ha mindig az írói szándékot vesszük alapul,

¹⁰ Laura MULVEY: *Vizuális öröm és narratív film*. In *A posztmodern irodalomtudomány kialakulása* (Szerk. Bókay Antal, Vilček Béla, Szamosi Gertrud, Sári László, ford. Muráth Rita). Budapest, Osiris Kiadó, 2002., 560-568.

¹¹ I. m. 564.

¹² FÖLDES Györgyi: *Szövegek, testek, szövegtestek: a testírás-elmélet irányai*. In *Helikon Irodalomtudományi Szemle*. Budapest, Argumentum Kiadó, 2011/1-2, 3-49.

akkor figyelmen kívül hagyjuk azt, hogy egy történet a szerzőn kívül is képes létezni és önállóan életre kelni. Az elbeszélő tehát az, aki irányítja a saját s az olvasó szubjektum figyelmét is, mely az ő saját döntéséből fakad. Olyan döntés ez, mely hozzátartozik a beszédhez, s ami által „egy létező felfoghatóvá és hozzáférhetővé válik” a nyelven keresztül.¹³

Megelőlegezve a dolgozatom gondolatmenetét és választ adva a benne megfogalmazott egyik fő kérdésre, miszerint látható vagy láttatott testekről van szó, azt mondom, hogy valójában mind a kettőről. A regényben lévő testek tudatos, célzott láttatás eredményeként válnak láthatóvá. Ez a szándékoltság áthatja az egész művet, az összes epizódot, karakterrajzokat és testleírásokat.

¹³ DECZKI Sarolta: *Test, logosz, tánc*. In *Helikon Irodalomtudományi Szemle*. Budapest, Argumentum Kiadó, 2011/1-2, 68-86.

A SZEREPLŐK MINT A TESTSZIMBOLIKA RÉSZEI

A regényben szereplő karakterek felépítettségében vannak eltérések, melyeket, meglátásom szerint, az elbeszélői szándékoltság eredményez. A narrátor személyében megfigyelhető egyfajta kettős látás, mely vegyíti a saját csoport látásmódját a külső világ tekintetével. Ez a nézőpontbeli ambivalencia okozza, hogy a többségi közösséghez tartozó szereplők észrevehető módon sokkal egysíkúbbak, mint a bemutatott cigány közösség tagjai. Előbbiek legfontosabb jellemvonása, hogy tekintélyelvűek, hatalmukat gyakorolják a kisebbségi csoport felett, s sztereotipikusan viszonyulnak hozzájuk. Utóbbiakkal viszont egészen más a helyzet. Jellemrajzuk tartalmazza a cigányság egy-egy értékét, megtestesítenek valamit történelmi és kulturális berögződéseikből. Testükhöz való viszonyuk más és más, melyben szintén megmutatkoznak népük kulturális meghatározottságai.

Férfi karakterek közül kiemelném az elbeszélőt, aki a fiatal, serdülő férfitestet szimbolizálja. Ő még útját keresi, próbálgatja a határait, mi hogyan működik, azonban már nem sokkal az érettség előtt áll. Nemi identitása a mű végére teljesen fel is épül. Bada, a fiú barátja a cigányság zabolázhatatlan szabadságvágyát viszi bele a történetbe, s ez nemcsak a vándorlásra való hajlamában, hanem a szexualitásban is megmutatkozik. Könnyelmű, bármire kapható személyiség, éppen ezért fűzerre szedi azokat az általában idősebb nőket, akiknek van igényük némi afférra, futó kalandra. Fontos az apa figurája, aki a megállapodott, házas ember képét formálja meg a műben. Nemileg érett, házaseletet él és gyermekeket nemz. Papu pedig, a nagygyantái uradalomban meghatározó szerepet játszó család feje annak az öregembernek a szerepét tölti be, akinek a teste megfáradt, a régi időkre már csupán visszaemlékszik, s a tűz nem lángol benne, hanem parázslík, vagy inkább elhamvad.

A női karakterek közül az anya az egyik legfontosabb a főszereplő közvetlen környezetéből. Ő a családanya, a háztűz őrzője, aki azon felül, hogy alkalmaz testi fenytési módszereket, azért az apával együtt a családi összetartásnak, gondoskodásnak, a gyermeknemzésnek szimbolizáló alakjai. Vorzsa, Papu unokája az, aki a fiatal női test képét hozza a regénybe. A fiú vele veszt el szüzességét, s tapasztalja meg mélyebben a testiség élményét. Ő szemlélteti legjobban a lányból menyecskévé történő gyors váltást. A fiú uradalomba való megérkezése éjszakájának elhálása után a közösség előtt mint férj és feleség jelentek meg, hagyományaikhoz híven, s a lány egyik napról a másikra levetkőzte magáról gyermekes cserfességét, s nekilátott az asszonyi teendők ellátásához, tehát főzött és gondozta a gyerekeket. A többi asszony is társaságába fogadta, s beavatták a házastársi lét rejtelseibe.

Ballus, Vorzsa anyja jelképezi a legerőteljesebben a megszégyenített testet. Ő volt az, aki bájait kihasználva koldult, s mikor ez családja tudomására jutott, akkor közösségileg ítélték felette: elrettentő példaként közszemlére tették, kivágták szeméremtestének felét, melynek stigmája és a szégyen érzése örökre rajtamaradt. Ekkor fogadta bosszúját a Phumba család ellen, mely miatt a romlott bujaságot megtestesítő karakterré vált. A fiú számára addigi jó tapasztalatai után ő okozta első rossz, testiségből származó élményét. Vágó Ica, avagy Cicus egy magyar lány, aki a fiúban az érzelmi szerelmet ébreszti, s az ő révén egy egészen másfajta testi tünetegyüttest él meg, mint az előtte lévő alkalmakkor. Ez nem egy mélyről előtörő, ösztönös késztetés a másik magáévá tételére, hanem valami egészen más, a vonzalom okozta kellemes bizsergés a másik jelenlétének hatására. Végül, de nem utolsó sorban Borsócskáról kell szót ejteni, aki mondható a fiú második feleségének is. Vele már sokkal érettebb, érzelmeket és testiséget egyaránt magába foglaló kapcsolata volt a főszereplőnek, akivel a gyermekáldás érzését is átélhette.

A cigány karakterek nagy többsége tehát – akárcsak a regény – többszintű, s réteges felépítésével önmagában leképezi a bemutatott embercsoport összetett világnézetét és kulturális rendszerét.

LÁTHATÓ VAGY LÁTTATOTT TEST?

Az ember a testén, érzékszervein keresztül tapasztalja meg a világot. Lát, hall, tapint, szagol, ízlel, és az így kapott információtömeget értelmezi, feldolgozza. Látásunk jelenti mindennek az alapját, és a többivel összekapcsolódva összetett élményt hoznak létre. A tekintet – Starobinski meghatározásában az irányított látás – élő kapcsolatot jelent a személy és a világ, valamint az én és a többiek között.¹⁴ Az egyén és a többi ember kölcsönösen figyelik egymást – én is nézem őket, és ők is néznek engem.

Merleau-Ponty *A látható és a láthatatlan* című könyvében arra mutat rá, hogy a test maga a látható egy darabja, melyet a látható minden irányból körbefog, ezért képes önmagát is látni. Az pedig, hogy önmagát látja, azt jelenti, hogy rendelkezik tekintettel, tehát látóként látható.¹⁵ A látás ily módon kölcsönös aktus mindenkivel, aki része a láthatónak, és rendelkezik tekintettel.

Az első személyű elbeszélő a regényvilágban egy testtel rendelkező személy, aki része a regényben látható világnak. Az pedig, hogy narrálni képes az eseményeket, azt jelenti, hogy rendelkezik tekintettel, tehát a fikció világában ő maga látóként látható. Az olvasó szubjektum viszont nem része a regényvilágnak, hiszen azon kívül helyezkedik el. Látóként képes csak funkcionálni, ahhoz viszont, hogy látó lehessen, szüksége van valakinek a tekintetére. Ezt a feladatot kapja tehát az elbeszélő: az olvasó szubjektum számára láttatja a cselekményt, így látóvá téve őt. Ez az oka annak, hogy a történetben lévő összes esemény, helyszín és test nem csupán látható, de láttatott lesz. Tulajdonképpen a narrátor jelenti az olvasó szubjektum összes többi szereplőre vetett tekintetét.

Az, ahogyan a világot, az embereket szemléljük, egy teljes világlátást tükröz. Soha nem tisztán látunk, mindig kulturálisan látunk. A tekintet egy előzetes teoretikus-praktikus-axiológikus, rendezett érdektendenciához kapcsolódik, mely meghatározza annak irányultságát.¹⁶ A regényben pontosan két ilyen tendencia, kultúra találkozása és konfliktusa adja az alapfeszültséget: a cigányoké, valamint a többségi társadalomé.

A két egymástól különböző kulturális háttérből adódó perspektíva egymásnak feszülése a regény elbeszélésmódjának is sajátos kettősséget kölcsönöz, mely a főszereplő többszörös határhelyzetének kivetülése lesz. Egyrészt azonosnak vallja magát saját közösségével, emellett

¹⁴ Jean STAROBINSKI: *Poppea fátyla*, In *Jean Starobinski válogatott irodalmi tanulmányai* (Szerk. Szávai Dorottya). Budapest, Kijarat Kiadó, 2007.

¹⁵ Maurice MERLEAU-PONTY: *A látható és a láthatatlan* (szerk. Boros Gábor, Dékány András, ford. Farkas Henrik, Szabó Zsigmond). Budapest, L'Harmattan Kiadó, Szegedi Tudományegyetem, 2006.

¹⁶ DECZKI Sarolta: *Test, logosz, tánc*. I. m. 71.

szülei akaratának és egy szerencsétlen vadászbaleset révén kapott ösztöndíjnak köszönhetően megkezdett tanulmányai tapasztalatokhoz juttatják a magyarok többségi közegéről is. Mindez eredményezi a fiú kettős tekintetét, melyről fentebb már említést tettem. Saját népére belső tagként és egyre inkább külső szemlélőként is tud nézni. Két, egymástól nagyban eltérő normarendszerből is szerez tapasztalatokat: jól ismeri kibocsátó közegének mélyen gyökerező hagyományait, s belelát a többségi társadalom életének működésébe is. A külső világból szerzett élményei megvilágítják saját környezetének problémáit, így elindul egy tudatosodási folyamat, mely során rájön: az, ami számukra normális és természetes, az máshol nehezen elfogadható. A mű elbeszélői hangja emiatt nem egységes. A visszatekintő elbeszélésmódon sokkal inkább érezhető, hogy a cigányságra már kívülről, bizonyos időbeli távlatból visszanező értelmiségi beszél, mint az, hogy mindezt egy fiatal fiú tárja fel előttünk ily mélységben.

Két ennyire eltérő világban mozogva a főszereplőnek rá kellett jönnie, hogy mást engedhet meg magának az általuk csak Cigánypárizsnek nevezett telepen, és akkor, amikor onnan kilép. Teste tisztán tartásának és öltözködésének egészen más szabályai vannak közösségén belül, és hivatalos helyen vagy az iskolában. A telep fürdési lehetőségeinek korlátozottsága és a tisztálkodási igény hiánya miatti mosdatlanság normalitása után szembesülnie kell a többség világának elvárásaival. A telepen belüli ruházata általában szegényes, kevés, amint viszont elhagyja azt, elő kell kerülni a tiszta, új ruháknak. Ily módon tehát a fiú saját magára vetett tekintetét is kettősség jellemzi. Képes önmagát kívülről és belülről is szemlélni. Testéhez való viszonyulását meghatározza berögződött hagyományaik ismerete mellett a külső világból szerzett tapasztalata, tudása is.

Az első dolog, amit egy emberből látunk, az a megjelenése, melynek része az öltözködése, ruháinak állapota, hajviselete és a bőrének színe is. Közelebbről az is látható, hogy mennyire tiszta az öltözéke, illetve érezni lehet a teste illatát vagy épp szagát. A kettős érzékszervi élmény hatására létrejön bennünk egy összetett kép, melyet nevezhetünk első benyomásnak. Csupán az alapján, amit a másiktól a szemünkkel és az orrunkkal érzékeltünk, képzeteket kezdünk társítani ahhoz a személyhez. Társadalmi osztály, anyagi helyzet, hovatartozás mind része a fejünkben kialakult képnek, melyhez nem kellett, csupán pár másodperc anélkül, hogy akár egy szót szóljunk volna a másikhoz. Ezek a képzetek egy idő után sémákba tömörülnek. Hasonlót a hasonlóval társítunk, skatulyázunk, rendszerezünk. Értékekkel ruházzuk fel a látott képeket: a jól öltözöttséghez pozitív értékeket rendelünk, míg a rosszul öltözött, mosdatlan emberhez negatívakat kötünk. A pozitívakhoz próbáljuk magunkat is hasonlítani, a negatívaktól pedig

távolodni akarunk.¹⁷ Így legyártjuk azokat a sztereotípiákat, amiket aztán tovább hagyományozunk nemzedékről nemzedékre. A folyamat során előállítunk egy „Másikat”, egy abjektált, magunktól távol helyezett testet, mely lehet egy más népcsoporthoz, etnikumhoz tartozó egyén, aki a társadalmi rendszerben a külső, negativizált referencia szerepét fogja betölteni ahhoz, hogy a belül lévő csoport pozitívan tudja magát megjeleníteni. Ez valójában egy identitásvédő stratégia, azaz egy olyan védekező mechanizmus, mellyel az önmagunktól való elidegenedést és saját magunk megvetését akarjuk elhárítani, figyelmen kívül hagyni.¹⁸

A fiú egy ilyen, sztereotípiákkal fertőzött világba csöppen saját közegéből. Olyan tekintetek szegeződnek rá, melyekben a beilleszkedése iránti elvárások tükröződnek, mögöttük azonban nincs meg az ehhez szükséges elfogadás. Amikor az ösztöndíjjal gimnáziumba kerül az úri magyar gyerekek közé, szembesülnie kell vele: a többiek lehetnek akármilyen mosdatlanok, tőle viszont, a cigánygyerektől, aki a köztudatban csak úgy van számontartva, mint aki igénytelen és koszos, kétszeresen elvárják, hogy patyolat legyen mindene. Az iskola szabályzata ugyanis előírja a diákoknak a tiszta, rendezett megjelenést. Azok a ruhák, melyeket az iskolához megvesznek, önmagukban értéket jelentenek, ezt a fiú is tudja. Próbál is rájuk vigyázni, ami viszont elég nehéz iskolatársai fizikalitásig fajuló gúnyolódásai közepette.

Azonban az éremnek van másik oldala, melynek megtapasztalására szintén lehetősége nyílik a fiúnak, mely több epizódban is megjelenik. Amikor szökésben van otthonról barátjával, Badával, mivel a hivatalos szervek elől menekülnek, ezért csavargónak minősítik mindkettejüket. Út közben gyötri őket az éhség, valahogyan tehát élelemhez kell jutniuk. Bada tervet eszel ki: egy levágott faágból mankót készít, így botorkál be a faluba. Egy másik férfival tér vissza, akinek a főszereplőt úgy mutatja be, mint aki néma. A fiú semmit nem ért az egész színjátékból, mígnem később Bada elmondja neki az egész csel okát: így helyettük, a két keresett csavargó helyett „két szerencsétlen koldust láttak”.¹⁹ Testüket, külsejüket tehát álcázásra, látszat keltésre használták fel.

Hasonló a helyzet a nagygyantái uradalomban, amit szintén átkutatnak a csendőrök. A fiú az epizódban éppen a Ballustól kapott ruhát viseli, melyet a nő a segédtszttól szerzett. Az itteni színjátékot az idős férfi, Papu kezdi, amikor a főszereplőt mint gyakornok urat köszönti. A fiú álnévvel mutatkozik be, melynek kockázata, hogy a nevet felismerik a környékről. Onnantól kezdve viszont, hogy a csendőrök érkezésének okára terelődik a téma, minden megy, mint a

¹⁷ KÉRCHY Anna: *Tapogatózások. A test elméleteinek alakzatai*. Apertúra, 2009, tél. <https://www.apertura.hu/2009/tel/kerchy-2/> (utolsó letöltés: 2024. 11. 08.)

¹⁸ FÖLDES Györgyi: *Szövegek, testek, szövegtestek: a testírás-elmélet irányai*. I. m. 9.

¹⁹ LAKATOS Menyhért: *Füstös képek*. Budapest, Magvető Kiadó, 1975, 162.

karikacsapás, mások is bekapcsolódnak a játékba. A fiú végighallgatja a saját személyleírását, készségesen segíti a két férfi munkáját, ellenőrzi a fiatalokat, úgy viselkedik, mint egy igazi gyakornok. A csendőrök meg mit sem sejtve továbbállnak. A jelenet kiemelendő mozzanata a csendőrök viszonyulása, hangneme a főszereplő fiúhoz. A felületesség mintapéldái: a ruha s a felvett titulus által kialakított szerep olyan álarcot képzett, mely elég volt ahhoz, hogy elvonatkoztatassanak egy csavargó képétől.

A külső világ nemcsak az oktatást és a hivatalt jelenti, hanem az egészségügyet is, mely az iskolatársak, tanárok és hivatalos személyek sorába beemeli az orvos alakját is. Az orvos, akinek legfőbb feladata a feltétel nélküli egészségügyi segélynyújtás és gyógyítás lenne, csatlakozik azok közé, akik a sztereotípiáktól elvakultan nem az embert látják, hanem a felállított képet. A regényben nem egyszer kifejtik, hogy amikor a szereplők orvoshoz fordultak, az először kivétel nélkül mindig tetűt keresett, s csak ezután fogott bele valami vizsgálatfélébe, melyet pedig legtöbbször azzal zárt le, hogy az adott szereplő attól lett beteg, ahogyan a telepen élnek. Ez a hozzáállás azonban hatalmasat változik, amikor a fiú vadászbalesete történik. A vadásztársaság igazgatója ugyanis, aki meglőtte a fiút, az orvos társaságának konkurenciáját vezeti. A doktor viselkedése ennek nyomán egészen megváltozik, s a fiú rendes kezelésben részesül. Azonban a karakter még mindig nem a segítségre szoruló embert látta a főszereplőben, hanem a másik társaságon való bosszúállás és a pénzszerzés lehetőségét. A fiú csupán az alibit jelentette ebben. A segítségnyújtás néven felmutatható „szentkép” mögé bújtatta az orvos valós szándékait.

Az, hogy minden cigány ember koszos, tetves és igénytelen, ugyanolyan sztereotípiá, mint az, hogy minden cigányasszony szexuális préda. A cigány nőkről alkotott képzet háttérben egyrészt a test kulturálisan történő felülírása áll, melyet ebben a formában Kérchy Anna fogalmaz meg *Tapogatózások. A test elméleteinek alakzatai* című tanulmányában.²⁰ A folyamat lényege, hogy a test bizonyos részeit szimbólumokba zárva, valamilyen hozzájuk kapcsolható jelentést adva nekik eltávolítjuk testi mivoltuktól, így testetlenítve el a testet. A nyugati ikonográfia teszi ezt például két testnedvvel, a könnyel és a női tejjel, melyeket az anyaság, a szeplőtelenység és a mindenható szeretet magasztos szimbólumkörébe emel, amiből pedig kimarad azok származási helye, tehát a test maga. Ugyanez történik akkor is, amikor a lélekhez és az elméhez a maszkulinitást, a testhez pedig a femininitást kötjük értékítéletekkel együtt.²¹ Ezért lesz a cigányasszony préda. Mert eleve nő, akihez kulturálisan a testiséget és az erotikát rendeljük. Továbbá a gyengébbik nem képviselője, tehát könnyen megszerezhető.

²⁰ KÉRCHY Anna: *Tapogatózások. A test elméleteinek alakzatai*. I. m.

²¹ KÉRCHY Anna: *Tapogatózások. A test elméleteinek alakzatai*. I. m.

Mivel pedig cigány, a szexualitást sokkal szabadabban kezeli, és kisebbség tagjáról lévén szó, alávethető a többség akaratának, tehát kihasználható. A „préda-képzet” tehát, mint látható, felépítésében rendkívül összetett.

Vannak szereplők, akik megfelelnek a fenti sztereotip képnek. S bár tény, hogy a szexualitást sokkal szabadabban kezelik, az viszont, ha egy nő a férjét megcsalja, számukra is bűn. Ha kiderül, olykor nemcsak a férj, hanem a közösség együtt ítélkezik az adott nő felett. Erre példa a regényben Ballus esete, aki hűtlensége miatt vált saját testének áldozatává, akárcsak a Széplaky Gerda által egy tanulmányban elemzett Borbély Szilárd-versek nőszereplői.²² Testében, és a benne hordozott életben más emberek, idegenek erőszakot követtek el, mint arra Széplaky rámutat. Ezek után fogadta bosszúját, hogy ő is megszégyenít mindenkit, aki csak beteszi a lábát abba a családba. Így lesz áldozatból elkövető.

Szót kell ejteni nő és férfi házasodásának egyik hagyományosan előírt kötelezettségéről is. Amikor egy lány összeházasodik valakivel, az újdonsült férjnek ki kell egyeznie az apával általában pénzben. Amennyiben ez az egyezés nem történik meg, a szégyenben maradt apának joga van lánya megcsúfítására, azaz orra vagy haja levágására, azt már ő dönti el, hogy a kettő közül melyiket választja. Az apa kárt tehet a saját gyermeke testében csak azért, mert annak párjával nem tudott kiegyezni. A lánynak tehát egy olyan szégyen jelét kell magán viselnie, ami nem is a sajátja. Mindezt ráadásul az arcán vagy a haján, mely az egyik legszembevetőbb része a testnek. A főszereplő is átél egy ilyen szituációt az uradalomban Vorzsával és annak apjával, melynek majdnem hajvágás lett a vége.

Az tehát, amit látnak belőlünk, alapot ad bizonyos képzetek kialakulásához. A test felületet jelent a sztereotípiáknak és a megszégyenítésnek, ha viszont jól használjuk, védekezhetünk is ellenük egyfajta álarcot tartva magunk elé. Ekkor válik a test a manipuláció eszközévé. A regényben gyakran látszik a testnek ez a fajta eszközként való használata. A szereplők a szó szoros értelmében használják a testüket, mint a tárgyakat, hogy számukra a lehető legjobban alakulhasson az adott szituáció. Baudrillard a *The consumer Society – Myths and Structures* című könyvében azt a folyamatot elemzi, miként válik a test is fogyasztási cikké a fogyasztói társadalomban.²³ Az általa bemutatott folyamat, ahogy a saját test elidegenedik a szubjektumtól, a különbségek ellenére a Cigánypárizs lakóinak kényszerhelyzeteiben is megfigyelhető: nem az iparcikkek folyamatos áramlása, a vásárlás szükséglete és vágya

²² SZÉPLAKY Gerda: *A halott test grammatikája. A megváltás lehetetlensége Borbély Szilárd A testhez. Ódák & Legendák című verseskötetében.* In *Helikon Irodalomtudományi Szemle*. Budapest, Argumentum Kiadó, 2011/1-2, 141-156.

²³ Jean BAUDRILLARD: *The Consumer Society – Myths and Structures*. London, Sage Publications, 1998.

idegeníti el a testet és teszi eszközzé, hanem a kirekesztettségéből adódó végtelen kiszolgáltatottság. Azoknak a szereplőknek, akikről a regényben lehet olvasni, nincs semmi egyebük legtöbb esetben, csak a testük. Az marad számukra, amit használni tudnak. Nincsenek drága tárgyaik, amikkel manipulálni tudnának egy manipulatív világban. Ezért a testüket használják tárgyként. Annak szépségét vagy épp hibáját.

Az a folyamatos válsághelyzet, amibe bele vannak kényszerítve, a testükre is kiterjed. Egyre inkább elhanyagolt lesz, mert nem képesek maguknak megadni a kellő minőségű és mennyiségű tápanyagot és ruházkodást, de az élet iránti vágyuk erősebb. Nem tudnak élni, de nem akarnak meghalni. A testüket arra használják, hogy hozzájuthassanak valami kevéshez, amiből élhetnek. A lelkiismeret és az emberi méltóság nem számít.

AZ EMBER MINT ÖSZTÖNLÉNY

Melegedni és enni

A korban, amikor a regény játszódik, a tél beköszönte folyamatos megpróbáltatásokat jelentett akár négy hónapon keresztül mindenkinek. Az erőteljes lehűlések és fagyok, valamint a nagy mennyiségű hó elleni védekezés egy kis putriban nehezen megoldható. Nem csak a szigetelés hiánya, de az összeeszkábált kunyhók gyenge szerkezete is fejtörést okoz, hiszen a rájuk zúduló csapadék súlyát nem mindegyik bírja ki. A tél beállta emellett a táplálékok hiányát is jelenti – a termések elhullnak, lejár az idejük, az állatok elbújnak a hideg elől, s mindent betakar a hó.

Amikor a körülmények már az egyén életét veszélyeztetik, az zsigeri reakciókat vált ki, s olyan mélyről jövő, ösztönös cselekvések sorozatát indíthatja el, melynek kiváltására kevés dolog képes. A haláltól való félelem miatti ragaszkodás az élethez olyan alapösztön, mely ott van mindenkiben. A túlélésért vívott küzdelem mélypontján maga az elbeszélő fogalmazza meg, hogy mi is jelenti az egyetlen motivációt helyzetükben: „Melegedni és enni! Ez volt a holnap gondja. (...) Élni, ez az egyetlen törvény, ami ellen nem lehet fellebbezés.”²⁴ Napról napra élve tengődnek minden nap megvívva a csatát a két nagyúr, a hideg és az éhség ellen.

A létfenntartó ösztönök bekapcsolása látókörük szűkülését eredményezi, és olyan döntésekre készíti őket, melyek meghozatala közben levetkőzik magukról a civilizált, etikus viselkedés korlátait, s tisztán ösztönlénnyé válva zsigerből kezdenek cselekedni. Minden követ megmozgatnak, van, hogy szó szerint. Például családokat költöztetnek össze egy putriba, félve a hó és a hófúvások rombolásától, melynek valamelyest jótékony hatása, hogy az emberek egymást melegítik. Akár kilométereket gyalogolnak az erdőig, hogy fát lopjanak, és legyen mivel begyűjteni. Koldulni mennek, s ha kell, eladják a testüket, hogy néhány ruhadarabot összeszedjenek.

Ugyanez a helyzet, amikor a hőérzet mellett a másik fontos testi szükséglet kielégítése a cél, mégpedig az éhségé. Az éhség képes olyan erős lenni, hogy az embert állattá tudja sorvasztani, alacsonyítani. Csak azt veszik észre, mely magához ragadja a tekintetüket, mely helyzetükben a túlélés feltételét jelenti. Olyan döntések meghozatalára készíti őket, mely kevésbé szorongatott helyzetű ember számára hihetetlen. A történet szereplőinek a

²⁴ LAKATOS Menyhért: *Füstös képek*. I. m. 65.

mélynyomorban élve sokszor kell szembenézniük olyan kényszerhelyzetekkel, amikor a kiutat egy nehéz döntés meghozatala jelenti a létfenntartás érdekében. Így például dögöket kaparnak ki a hó és a fagyott föld alól, amikkel aztán kilométereket gyalognak hazáig, s örülnek neki, mint a legnagyobb ajándéknak. Sokszor azonban az élet olyan szituációt hoz, melyben az elhatározás egész szemléletüket rengeti meg alapjaiban. Ilyen helyzet a regényben az, amikor a lónak kultuszállatból feldolgozható hússá kell válnia. Ha eljutnak idáig, az már mindennek a végét, a nyomor tarthatatlanságát jelenti.

De miért annyira nagy horderejű az állat megölésének döntése? Azért, mert azzal kereskednek, egyik legnagyobb érték számukra, ily módon van, amikor életüket jelenti. A fiú családjának is legfőbb jövedelme ezekből az állatokból származik, melyeket hol törvényesebben, hol pedig kevésbé törvényesen adnak el. A ló továbbá a nomád életmód miatt is fontos, mely a cigányságra korai történetük során jellemző volt – innen maradhatott meg a beidegződés, hogy ne öljék meg. A vándorcigányok legtöbbször szekerekkel közlekedtek, melyeket általában ez a négylábú jószág húzott. Mivel sok esetben első számú munkaeszközük és léalapjuk, ezért különleges tisztelet övezi. Mindezek miatt főben járó bűn a ló megölése, éppen ezért ritkán jutnak el ennek elhatározására. A végső tettet pedig háritani próbálják magukról másra, akármilyen cselet, meggyőző érvelést bevetve.

A legjobb példa erre a főszereplő apja, Boncza, s egy másik, a telepen élő cigány férfi, Simaj beszélgetése nyomán kialakult törvényhozási jelenet. Az epizód több mellékszereplő párbeszédéből tevődik össze, melyekből kiderül, hogy Simajnak meg kell ölnie a lovát, mert már nem tudja tovább etetni, gyermekei pedig éheznek, sőt legnagyobb fia már-már tönkrement a gondozásában. Kultikus mivolta olyan magaslatokra emelte az állatot, hogy a család és gyermekek privilégiuma fölé, azok elé helyeződött. Egy Simajra tett sértő megjegyzés lesz aztán az olaj a tűzre, s kialakul egy perjelenet, melyben részt vesznek az öreg, bölcs cigányok, mint a főszereplő apja, valamint a sértett fél, Simaj, és az őt megsértő férfi. A per célja, hogy büntetést találjanak a sértően megszólaló embernek. Ekkor jön a csel a dologba: a helyzetet kihasználva Simaj úgy kezd érvelni, hogy a büntetés legyen a ló megölése, e mögé bújtatva saját ódzkodását a tett elvégzésétől, ily módon másra kényszerítve azt. Van, aki viszont átlát a szitán, mint a főszereplő. Nem kérdés, hogy feszült eseménysorozat bontakozik ki ezek után, melyben a feszültséget éppen az ellentétes érvelések konfliktusa és a cselek álarca mögé bújtatott célok felfedése jelenti, melynek végén a szereplők vállalják a közös bűnösség terhét, s feldolgozzák az állatot.

A történetben ezután beköszönt a tél, s jön a karácsony. A cigányságra is hatást gyakorolt a kereszténység, mely hagyományaikba épülve fellelhető. A karácsony illő módú ünneplése pedig mindennél fontosabb. Ehhez képesek latba vetni bármit. Eladják akár utolsó holmijukat, hogy legyen miből főzniük a családnak. Lopnak, csálnak, hazudnak, elvégeznek alantas munkákat, jósolnak, minden huncutságukat bevetik, amikor a szükség ráveszi őket. „Aki ilyenkor nem tudott főzni, az a cigányok közt is szegénynek számított.”²⁵ Kinek hogy telt, megvendégelte a többieket is. Lenézik azt, aki ünnepekkor nem tudja megkínálni a vendégét. „Ha máskor nincs, hát istenem, a szegénységet nem kell szégyellni. De karácsonykor igen.”²⁶ Az ünnepi időszak hozza meg a szereplőknek a legtöbbször csak hön áhított jóllakottság és bőség érzését, mely miatt a főszereplő meg is fogalmazza, hogy milyen jó lenne, ha mindig karácsony lenne. Ha teli a hasa az embernek, akkor jobban tud döntéseket is hozni. Nem mélyről, zsigerből cselekszik, hanem képes az észére hallgatni, mely az éhség hatására háttérbe szorult.

Az étkezés aktusa a regényben bemutatott csoport számára általában közösségi élményt jelent. A családok összegyűlnek, és együtt esznek. A lovat együtt dolgozzák fel, és mindenki vihet belőle. A nagygyantái uradalomban is, amikor a fiú megérkezik, odahívják, helyet kínálják a fazék körül, majd elosztják a főzött ételt. Továbbá a gyerekek, nem számít, kik a szüleik és kinek a főztje van terítéken, mind kapnak belőle. Az elbeszélő egyszer elmondja, hogy ha kimaradt éjszakára, és az éhség vetette haza, bármelyik putriba betérhetett, és étellel kínálták. Étkezéseik általában jó hangulatban telnek, beszélgetéssel, egymás megismerésével, tréfálgatással. Életvitelük a kis telepeken közvetlen viszonyt alakít ki köztük, ennek eredménye lehet, hogy nagyobb az igényük a közösségi kapcsolódásra, megmozdulásokra.

Amikor a regény vége előtt a történelmi helyzet súlyosbodásának hatására a cigányság marginalizált helyzete erősödik, s a kis közösség teljesen beszorul a telepre, a történet elején olvasható motivációs kulcsszavak is igen gyorsan átalakulnak: „Élni és élni! Ez lüktetett az emberek agyában.”²⁷ Mindezt pedig bármi áron. A telepen eluralkodó „minden mindegy” hangulat, ha lehet, még kétségbeesettebb döntésekre vette rá a szereplőket. Mindent és bármit feléltek, feldolgoztak és elfogyasztottak. Ha kutyáikat megfagyva találták, nem gondolkodtak sokáig a tetem sorsán. Füveket, zöldeket ettek, halásztak, kifosztották még a madarak fészkeit is. A fiú apja végső elkeseredésében közkézre adta lovát, hogy azt is dolgozzák fel, és ez nagy szó.

²⁵ LAKATOS Menyhért: *Füstös képek*. I. m. 67.

²⁶ I. m. 70.

²⁷ LAKATOS Menyhért: *Füstös képek*. I. m. 416.

Az össze-vissza magukhoz vett, rossz minőségű táplálék, s a normális tápanyag hiányának következménye a rengeteg legyengült szervezet, akik fertőzésekkel, betegségekkel küzdenek, és vagy végelgyengülésben, vagy önkezüktől meghalnak. Ez átvezetést jelent dolgozatom elkövetkező alfejezeteibe.

A szerelmi élet és a nemiség

A szexuális ösztönök kiélése ugyanolyan alapszükséglet, mint az éhség csillapítása. Az uradalomban játszódó képsorok az embert mint ösztönlényt mutatják fel, aki nem képes uralni feszültségeit. Ezek koncentráltan, mintegy kivonatként vannak jelen a regényben, bevezetve egy szimbolikus helyszínt is a cselekménybe, mégpedig a már emlegetett nagygyantái uradalmat.

A nagygyantái uradalom a történeten belül az erotika és a szexuális vágyak szinte gátak nélküli beteljesülésének színtereként jelenik meg. Az odaérkező fiatalok célja, mint kiderül, kevéssé a munka és a pénzszerzés volt. Sokkal inkább azért mentek oda, mert néhány napra kikerülhettek otthoni életük kötöttségei alól, s átengedhették magukat a bennük tomboló, ösztönös vágyaknak. Az a pajta, ahol a dolgozók szállása volt, nem akkora embertömegre volt kialakítva, mint amekkora oda beáramlott. Éppen ezért az emberek zsúfoltan, egymás hegyén-hátán, olyan testi közelségben tudtak csak elhelyezkedni, mely rendkívül ingergazdag környezetet teremtett, így pedig már eleve megalapozta az éjszakák hangulatát.

Az itt játszódó epizódok képi megjelenítésének ereje nem csupán az emberekben feszülő szexuális vágyak érzékeltetésében rejlik, hanem fedettség és fedetlenség, valamint láthatóság és láthatatlanság folyamatosan fennálló ellentétében. Ahogy Starobinski fogalmaz: „Az elrejtett megigéz.”²⁸ Van valami bűvös hatása annak, ami el van takarva a tekintetek elől, mely ahelyett, hogy taszítana, csak még jobban korbácsolja a vágyat annak megszerzésére. Amikor a fiú először méri végig Vorzsát, már akkor elkezd vágyakozni utána, hiszen, bár ruhája takarta testét, mégis hangsúlyozta azt, amit hangsúlyozni kellett. „A szép test nyíltan erotikus” – fogalmaz Mike Featherstone *A test a fogyasztói kultúrában* című tanulmányában.²⁹ Az erotikus látvány örök vezérmotívumai pedig a nők, akik mindig magukra vonják a tekintetet, s jelölik a férfivágyat.³⁰

²⁸ Jean STAROBINSKI: *Poppea fátyla*. I. m. 33.

²⁹ Mike FEATHERSTONE: *A test a fogyasztói kultúrában*. In *A test. Társadalmi fejlődés, kulturális teória*. (Szerk. A. Fodor Ágnes, ford. Erdei Pálma). Budapest, Jászöveg Műhely Kiadó, 1997. 70-107.

³⁰ Laura MULVEY: *Vizuális öröm és narratív film*. I. m. 563.

Az epizódok legszemléletesebb része – természetesen – az éjszakák eseményeinek leírása, mely vizuálisan, akusztikailag és még illatélményben is tökéletesen lefesti a környezetet. Éjszakáról lévén szó, sötét, de legalábbis homály van, mely a vizualitás háttérbe szorulását, a látás gyengeségét eredményezi. Ami viszont nem látható, az hallható, így a hallás előtérbe kerülésével a fiú a körülötte zajló eseményeket csupán a hangok leírásával képes átadni. Az eredmény összesimuló testek, sóhajok, mozdulatok neszeinek kibogozhatatlan, eggyé olvadó összessége. Miközben mindezeket elbeszéli, saját vérével küzd, mely őrvongva tombol testében, hiszen tudja: Vorzsa ott van a jászol alatt, amiben ő maga fekszik. A lánynak érzi az illatát, ha lenéz, látja ingéből kivillanó melleit. Végül enged teste lüktetésének, és lenyúl a jászolból, megérinti a lányt, így kiderül, hogy valójában egyikük sem alszik, vágyuk tehát beteljesedhet.

A főszereplő testiség iránti érdeklődése az életkorából következik. Serdülőkorban van, melynek egyik legfontosabb folyamata a nemi identitás kialakulása az egyénben.³¹ Ezen az úton mindenkinek végig kell menni, éppen ezért a fiú karakteréből sem maradhat ki. Útkeresését Pernyész Anita 2011-es tanulmánya részletesen végigvezeti, melynek első lépcsőit az uradalom jelenti, ahová a fiú maga is munkásként érkezik. A hely a már ismertett okból kiváló lehetőséget jelent első szexuális tapasztalatai szerzésére. Itt kerül kapcsolatba először mindaddig ismeretlen dolgokkal, melyeknek egyelőre csupán passzív szemlélője, nem résztvevője. Még nem sajátította el a felnőtt nemi szerepre jellemző viselkedésmintákat, pontosan még nem tudja, hogyan is kellene testét használnia. Tulajdonképpen még egyik nemhez sem tartozik. Amikor viszont Babi – az egyik fiatal cigánylány, aki egyébként az első, aki megtetszik neki – megkéri, hogy aludjanak együtt, a fiú nem képes parancsolni nemi feszültségeinek, s ebből az együtt alvásból szerzi aztán az első szexuális jellegű tapasztalatát.

A következő nyáron új szexuális élménnyel gazdagodik. Azt hasznosítja, amit az előző évben megfigyelt. A történetek iránt már sokkal nagyobb az érdeklődése, hozzáállásában egyre inkább megjelenik az aktív részvétel igénye. Kapcsolatába Vorzsával tisztán az új testi tapasztalatok szerzésének lehetősége és belül feszítő vágyai vonzzák csupán, azok viszont kibírhatatlanul, zsigerien, ösztönösen. Az együtt alvás után a közösség előtt férjnek és feleségnek minősülnek, mint azt a cigány hagyományok kimondják, habár kapcsolatukból a fiú részéről hiányzik az érzelmi kötődés a lány iránt.

³¹ PERNYÉSZ Anita: *Identitás(keresés) Lakatos Menyhért Füstös képek című regényében*. In *Forrás*, 2011/3., 53-64.

http://epa.oszk.hu/02900/02931/00141/pdf/EPA02931_forras_2011_3_053-064.pdf (utolsó letöltés: 2024. 11. 03.)

Továbbá ezen a nyáron szerez az addigi jó tapasztalatok mellé egy rossz élményt is, amikor kiderül, hogy nem a lánnyal, hanem annak a sötétséget kihasználó anyjával élte át az egyik aktust. Ballus korábbi testi megszegyenítése után megfogadta: azzal áll bosszút a Phumba családon, amit ők megszegyenítettek. Teste bájait és a bujaságát használja fel ellenük. Mivel pedig Vorzsával kötött házasságával a főszereplő is belép a családba, ezért ő sem maradhat ki. A fiúban a rossz tapasztalat és a romlott erkölcsök oly indulatokat szülnek, hogy végül maga mögött hagyja a majort, feleségétől el sem búcsúzik.

Érdekes összevetést lehet készíteni a két nyár tapasztalatainak leírásai között. Az első nyáron a fiú jóval fiatalabban kerül oda az uradalomba, mint a dolgozók nagy többsége. Vágyainak csírái már látszódnak, azonban a nemi érés még nagyon kezdeti fázisában van. Elbeszélése nagy részét éppen ezért az teszi ki, hogy saját jelentőségét emelve, önmagát egyfajta elosztó szerepébe helyezze, aki mindenki más fölött áll morálisan és tudásszinten is. Ebbe a felépített, idealisztikus képzetvilágba toppan be aztán Babi, akivel minden gyökerestül megváltozik a fiú gondolkodásában. Szexuális kalandjukkal ér véget a nyári munka a fiú számára, mely már előrevetítést jelent a következő tapasztalatok felé. A második nyárra a főszereplő már idősebben érkezik, testi fejlődése jóval előrehaladottabb állapotban van, eddigre serdülőkora közepén jár. Ezt elbeszélésmódja is tükrözi. A képek láttatásában már sokkal nagyobb hangsúly kerül a szerelmi együttlétekre, mint azelőtt. A „megvillanó technika” itt bontakozik ki igazán. A fiú érdeklődésének eleget téve, látását kíváncsisága, az élvezet lehetősége, valamint a látványosságok rendelkezésére bocsátja,³² s közvetíti felénk azt, ami itt-ott félig kivillan, felbukkan, részlegesen látható.

A főszereplő a nyarak után az iskolában lép előre nemi identitásának kialakulása útján. Ott ismerkedik meg ugyanis Vágó Icával, akit becézve, Cicusnak szólít. Ehhez a lánnyhoz nem szexuális vágyai hajtják, hanem érzelmei kötik hozzá. Vele nem szexuális ösztönei kielésének örületbe kergető vágyát, hanem a szerelmi vonzódás kellemes, bizsergető érzését tapasztalja meg. Ő tekinthető az első szerelmének, melynek fontos szerepe van a nemi identitás kialakulásában. A lány azonban nem cigány származású, mely gátat szab a fiú érzései elé. Fel kell ismernie, hogy akármit is érez, annak úgysem lesz beteljesülése. A történelmi helyzet alakulása ad végül – pozitívnak nem nevezhető – végkifejletet kapcsolatuknak. Bár nem zárult jól, a fiúnak lehetősége nyílt az érzelmi szerelem megtapasztalására is, mely által tovább fejlődött nemi identitása.

³² Jean STAROBINSKI: *Poppea fátyla*. I. m. 36.

A fiú következő kapcsolata a putrijukban élő, fiatal gyermekét gyászoló nő, Borsócska lesz. Ebbe már sokkal érettebben, sokkal nagyobb tapasztalati háttérrel lép bele, mint az eddigiekbe. Ekkorra már túl van első szexuális élményein, tehát megtörtént beavatása a felnőttek világába, így már férfinak minősül. Átélt az első szerelem élményét is, mely érzelmi alapú beavatódást jelent. Mindezekből már előre tudható, hogy ez egy sokkal felelősségteljesebb kapcsolat lesz. A felnőttkorát ezután Borsócska terhessége teljesíti be, mely iránti boldogsága a fiúnak nem felhőtlen, viszont így az apaság élményével kiegészülve teljessé válhat benne a felnőtt férfi nemi szerep képe.

Bár azt, hogy kapcsolataikat hogyan alakítják a fiatalok, nem szankcionálják, a házastársi viszonyt azonban szigorú hagyományok kötik, melyeket az elbeszélő nagyon jól ismer. Tudja, hogy Vorzsával történt násza után férjként és feleségként megjelenve a közösség előtt, neki teljesítenie kell a férj kötelességét: ki kell egyeznie a lányért annak apjával pénzben. Amennyiben ez az egyezés nem jön létre, a székelyben maradt apának joga van lánya megcsúfitására. Ha viszont ki tudnak egyezni, onnantól kezdve a nő ki van szolgáltatva férje minden akaratának. Alárendelt szerepbe kerül, és tulajdonképpen az örök kedvezményezett uráért kell megtennie mindent. Az elbeszélő az egyik epizódban beszámol egyfajta „emberi tízparancsolat”-ról, melyek íratlanul a nők kötelességeit határozzák meg, amit a férjükért kell tenniük, hogy annak kedvében járjanak. Az elbeszélő szerint ezek „megszívlelendő, jóindulatú tanácsok”.³³

Az anyaság élményének bemutatása is helyet kap a műben. Ez az anyaság azonban kevésbé szakralizált, mint az a nyugati keresztény kultúrkörben megszokott. A regényben szereplő anyák nem Madonnaként jelennek meg, akik az új élet reményét hordják a szívük alatt, terhességük pedig nem áldott állapotként jelenik meg. Ez az anyakép nem testetlenít – az anyatej nem emelkedik szent piedesztálra a származási hely, azaz a test kizárásával.³⁴ Ez az anyakép sokkal naturálisabban, mi több, sokkal agresszívebben jeleníti meg az anyaságot. A nyomor kiöl minden szentséget. Ezek az anyák nem vigyáznak magukra, hanem ugyanúgy koldulni járnak, kiteve magukat és magzatjukat akár a hónap és a fagynak. A szülés nem történik professzionális segítséggel, például bábaasszonnyal, tiszta körülmények között, hanem lezajlik úton-útfélen. Ezek az anyák valójában fiatal lányok, akik a kultúrájuk miatt avatódnak be már tizenévesen az anyaságba. Testük már fiatal felnőtt korukban torzulásnak indul az egymást követő szülések következtében. Ezek az anyák legtöbbször magukra vannak utalva, mert férjeik ahelyett, hogy segítenék őket, kártyázni és szórakozni járnak.

³³ LAKATOS Menyhért: *Füstös képek*. I. m. 226.

³⁴ KÉRCHY Anna: *Tapogatózások. A test elméleteinek alakzatai*. I. m.

A családi életbe hamar nyernek tehát bevezetést, ennek bemutatását sem hanyagolja el a narrátor. A fiatal szülők a saját szüleik, nagyszüleik mintáit követve kezdenek a teendőikbe. Mindezek megalapozása a fentebb említett „tízparancsolat”. A családok kialakulásuk után nem szeparálódnak, hanem a gyerekek együtt nőnek fel. A felnőttek pedig egymást segítik a nevelésükben, egy-egy szülő odafigyelése nemcsak sajátjaira, hanem a többiek gyerekeire is kiterjed.

A regényben szereplő közösségnek tehát sajátos felfogása van a nemi életről és a családról, melyet az elbeszélő részletesen kifejt. Mindez a felfogás eredményezi számára azon testi tapasztalások sorát, melyek nyomán aztán kialakul benne a saját nemi identitása és a felnőtt nemi szerep. A mű zárata miatt azonban számára az apaság élménye kézzel foghatóan nem adatik meg.

FÜSTÖS (TEST)KÉPEK – ÖSSZEZSÚFOLT TESTEK

A zsúfoltság motívuma a testképi leírásokban és az egész művön végigvonul. A testek zsúfolódásának megjelenítési eszköztára azonban nem egységes, csupán abban, hogy ezek a képsorok mindig erőteljesek, s a leírt testek összevisszasága egyfajta homályt eredményez. Ha a dolgok mögé nézünk, akkor viszont észrevehetünk egy nagyon fontos egyezést, mely az összes ilyen jelenetsor háttérében húzódik: ez pedig az ország aktuális hatalmi helyzete.

Nem véletlen, hogy a regényben cigány emberek maroknyi kis csoportját ismerjük meg, hiszen a politikai ideológia nyomása a perifériára szorította őket egy telepre. Mivel elnyomják és diszkriminálják őket, ezért munkaszerzési lehetőségeik korlátozottak, mindennapjaikat pedig a nyomorba taszítva kell tengetniük. Ezért kell több családnak egy putriba húzódni télen, mert egyszerűen nem telik másra, csupán valamilyen összetákolt kunyhóra, ami nem mindig képes ellenállni az időjárás viszontagságainak. Egy helyre húzódva aztán meg kell küzdeniük azzal, hogy testi közelségük és elhanyagolt higiéniai viszonyaik betegségek és fertőzések kialakulását eredményezi, melyekkel orvoshoz nem fordulhatnak, mert még ő is csak legyint rájuk. Mindez kiegészül rossz minőségű táplálékaikkal, vagy azok teljes hiányával. Testük napról napra csak gyengül, míg végül feladja a harcot, és a halál már egymás között éri őket, melynek tapasztalása egyre inkább alantasul, míg végül teljesen elveszti súlyát és tragikumát.

Az sem véletlen, hogy az uradalomban egy pajtába kell tömörödniük, s elviselni egymás ingerlő testi közelségét, ugyanis nekik, mint másodrendűnek tekintett etnikumnak ezt biztosítja a többség. Ők pedig elfogadják – és kihasználják azt. Nem meglepő, hogy egy ilyen környezetben is megjelennek a fertőzések, a nemi betegségek.

Mindezek a képsorok a putri sírba taszító nyomorával s a pajtában egy helyen tömörödő emberek káoszával – akik miközben kihasználják a helyzet adta lehetőségeket, már-már egy testté olvadnak össze – előrevetítik a nyitott zárathoz vizionálható haláltáborok képét, melyet az utolsó alfejezetben részletesen kifejttek.

BETEGSÉGEK, SÉRÜLÉSEK, GYÓGYÍTÁS

Korábban rámutattam a cigányok jó hőérzetért és a jóllakottságért vívott küzdelmére, mely mélyről, zsigerből meghozott döntéseket jelentett. Azonban a kialakított környezet s a nem megfelelő táplálék felvétele csupán átmenetileg hozott enyhülést számukra, s inkább további problémákat idézett elő.

Több család egy putriba költöztetése megvédte őket a házomlás veszélyeitől s valamelyest a hidegtől, azonban az összetömörülő emberek pillanatok alatt levegőtlené tették a kis helyiségeket. Arról nem is beszélve, hogy a fagyok miatt még félre való dolgaikhoz sem mentek ki, így a különféle kiválasztási, ürítési folyamatok elvégzése odabent, a mikrokörnyezetben történt, szennyezetté téve az amúgy sem sok levegőt. A borzasztó higiéniai körülmények kiegészülve a rossz minőségű élelmiszerrel vagy a tápanyagok teljes hiányával annyira legyengíti a szervezeteket, hogy felütik fejüket a fertőzések, betegségek. Ezek elbeszélése mindig láttató erővel és szemléletesen közvetíti az érzékszervi tapasztalatokat.

A felmerülő bajokra, betegségekre megvannak a maguk sajátos megoldásai, ritkán fordulnak velük orvoshoz azok korábban ismertetett hozzáállása miatt, mely alól, persze, kivételt jelent a fiú lőtt sebének kezelése. Gyógymódjaikban a népi gyógyítás módszerei, fogásai érhetők tetten: a természetből vett anyagok használata, a sokak által még ma is ismert módszer, azaz az emberi vizelet alkalmazása, különböző állati eredetű ürülékek igénybevétele mind része a cigányság „patikájának”. Továbbá babonáik is kiterjednek a gyógyításra. Az ezeken alapuló praktikáikat tisztán félelmeik és megrögzött hitük miatt alkalmazzák. Egy alkalommal az elbeszélő meg is fogalmazza: „Hisszük a semmit, mert évszázadokon át megcsontosodtak a gyökerei, pusztít, öl, fertőz, hitet, félelmet követel.”³⁵ Ez a félelem az oka a babonák évszázadokon át való örökítésének. Tudományosan megmagyarázhatatlan, de félnek tőle.

A főszereplő hozzáállásában viszont mutatkozik némi ellenállás ezen babonák felé. Határhelyzete, mint azt már említettem, többszörös, s ebbe beletartozik az is, hogy a hagyományok és a modernség határán áll. Ő képezi a folyamatos és fokozatos átmenetet a kettő között. Mivel egész gyerekkora azokban a megkövesedett, megrögzött hagyományokban gyökerezik, ezért még hatással vannak rá, viszont gondolkodása a külső világból szerzett tapasztalatai révén már érettebb ahhoz, hogy átlássa működésüket, megsűrje őket, és valamelyest ellenálljon nekik. Határhelyzete önmagával való konfliktust is szül, ellenállása

³⁵ LAKATOS Menyhért: *Füstös képek*. I. m. 121.

éppen ezért lehet csak részleges. Rájön: ha lázad a babonák ellen, azzal tulajdonképpen önmagával kerül szembe, hiszen csoportja tagjaként önmagasága ugyanazon kulturális meghatározottságokban gyökerezik, mint a többieké, melyeknek pedig részét képezi a babonás hit. Ily módon tehát vannak praktikák, amiket alkalmaz, vannak viszont, amik helyett újakat kezd gyakorolni. A tudatlanság vagy épp a tudni nem akarás, és a tudás, az újítás hajlamai feszülnek egymásnak karakterén belül, valamint közte és közössége között.

Tudását egyébként nagyra értékelik és tiszteletben is tartják. A probléma abból adódik, hogy túl nagyra tartják, és a saját, egyszerű, tudatlan szintjükön azt gondolják: ha a fiú iskolába jár, akkor már egyből orvos. Éppen ezért tud beszámolni az elbeszélő arról az esetről, amikor a telep csendjét egy, a fájdalomtól ordító cigány férfi törte meg, aki gondolkodás nélkül őt hívta segítségül. Nagy nehezen kiderül, hogy fogfájás gyötri, és a fiú feladata lenne annak kihúzása. Őt viszont a másik kitátott szája láttán elfogja a rosszullet. Időbe telik, mire erőt vesz magán, s megtalálja a baj okozóját, a beavatkozást pedig végül siker koronázza. Ezután azonban „orvosi teendői” megsokasodni látszanak, hiszen innentől kezdve egymást érik a megkeresései a telepen előforduló kisebb bajok ellátására. Ez persze közössége részéről sajátos megbecsülést jelent, számára viszont alapvetően nyűg a sok apró sérülés, meg miegymás kezelése.

A fiúnak tehát a hagyományok és az újítás határán mozogva nemcsak önmagával kell szembenéznie, hanem addig nem tapasztalt gondokkal is, mely bár a környezetében élők részéről tiszteletet jelent, benne viszont ezek csupán megoldandó problémaként tudatosulnak.

HALÁL – A TESTI ÉLET VÉGE

A halál: az emberi élet vége, a test elhasználódása, megsemmisülése – a testi létezés sorseseeménye.³⁶ Mint Széplaky Gerda kifejti, a test halála jelenti az egyetlen bizonyosságot annak tényleges létéről. A testként való létezés szimptomája annak mulandósága. A lélek és a szellem lehet örök, a test azonban sebezhető, s ezen lényegéből adódóan elpusztul.

A regényben szereplő közösség a halált a maga valóságában, irtóztos testi közelségben éli meg. Halottjuk fölött a közösség együtt virraszt, a túlvilágra költözéshez kötődő babonás hagyományait mind együtt ápolják. Siratókat tartanak, hangoskodnak és ébren maradnak a halott körül, mert úgy tartják, hogy a halál jelenlétében félő álomba merülni. Temetkezési szokásaikhoz is hozzátartozik a halott hangos, jajgatós siratása, melyet mások látványossággént fognak fel.

Amikor azonban a nyomor elhatalmasodik fölöttük, és érezni kezdik, hogy ez valami rajtuk kívül álló nyomás eredménye, akkor a haláleseteik már úgy megszorodtak, hogy mindennapos élménnyé változtatták az elmúlást. Némelyik szereplő számára már nem lesz súlya, és közönyösen kezd róla beszélni. „Lesz itt úgyis emberhullás a télen (...)”³⁷ - mondja Simaj Bonczának a lóval kapcsolatos beszélgetésük közben, ténszerűen közölve a dolgot. Az elbeszélő ugyanilyen szenvtelenül beszél a gyermekhalálozásról, amikor feltárja, hogy amelyik csecsemő erős, az megmarad, amelyik nem, azt eltemetik, vagy éppen, ha nem válik be egy-egy népi gyógymód, annak egy ingyen koporsó és egy krepp-papír a vége. A regény egy pontján már annyi a halottjuk, hogy maga a plébános nem megy el a temetésre. Így tud a tragikus helyzet közepette is egyfajta színfoltta válni az egyik cigány szereplő, aki magára vállalja a halott elbúcsúztatását. A „konkurenciáról” értesülve ezután a pap egy szertartást sem hagy ki.

Ez a halálhoz való rideg hozzáállás párhuzamba állítható a zárlatban előrevetített láger-vízióval. A diszkriminált közösség átvette a zsarnoki uralom rájuk vetett tekintetét, és ugyanolyan mindennapinak élték meg a halált, mint a haláltáborokban dolgozó katonák. Már annyit láttak egy rakáson, hogy a felfogásukból kiszorult a halottak iránti részvét, a halál súlytalanná vált.

Az, ami a regény végén kibontakozni látszik, az a cigányság holokausztja. A telepre beszorított, kiéheztetett csoporthoz katonák érkeznek, s a munka és a jobb élet címszavaival a naiv, reménykedő embereket fehérre meszelt, szögesdrótos vagonokba zsúfolva szállítják

³⁶ SZÉPLAKY Gerda: *A halott test grammatikája*. I. m. 147.

³⁷ LAKATOS Menyhért: *Füstös képek*. I. m. 398.

valahová, mely a nyitva hagyott zárlat miatt nem derül ki pontosan, azonban mégis szinte biztos. A történelem legvéresebb időszakának kezdete ez, amikor a faji alapon diszkriminált embercsoportok egyéneit elszemélytelenítve, eltestetlenítve, egy nagy masszaként kezelve marhavagonokba zártak, és erre külön kialakított helyeken, módszeresen és kitervelten megsemmisítettek. Az egyéni halálesetek tragikuma pedig egybeolvadt az egyetemes halál tragikumában, melynek következményeként az egyes sorsok végének súlya elveszik, s a nagy, egyetemes halál részeként értelmeződik.

A zárlat nemcsak a történet végét jelenti, hanem a végsőkig fokozza azt az embertelen megaláztatást, amit a szereplők elejétől kezdve átéltek. Testi mivoltuk, míg éltek, egy valamire kellett: abjektnek, melyre a többségi társadalom tagjai rá tudták vetíteni saját maguk megvetését.³⁸ Soha nem rendelkeztek tényleges testtel, nemmel vagy szubjektummal.³⁹ Haláluk tárgyiasította őket végérvényesen,⁴⁰ bár már életükben is inkább tárgyak voltak, mint emberek. Tárgyak a „Másik” bélyegével.

Ennek a maroknyi cigány közösségnek nem jár ki a normális végtisztesség. Ugyanúgy kell meghalniuk, ahogy a telepre be voltak kényszerítve, ahogy a putriban össze voltak bújva, ahogy az uradalomban egymás levegőjét szívták, s ahogy utaztak a vagonban: összeszorítva, zsúfoltan, egymás hegyén-hátán, egy kupacban valahol, mindentől távol, egy haláltáborban. Nem kapnak se ingyen koporsót, se krepp-papírt, búcsúmisét pedig még annyira sem. Azt kapják, amit a többség szerint érdemelnek: tömegsírt vagy égetőkemencét.

Ahogy a regényvilágba egy mese jelentett bevezetést, úgy onnan kifelé is egy mese vezet. Egy olyan keserű mese, mellyel reményt keltettek egy reménytelenül kiszolgáltatott embercsoportban, akik hitték a mesét, mert csak az maradt számukra. Így lesz a zárlat egy keret. Keret a történetnek, és keret a főszereplő életének, aki naivan hitte Mámi meséit gyermekként, s gyermeki naivsággal hitte a katonák meséit felnőttként.

³⁸ FÖLDES Györgyi: *Szövegek, testek, szövegtestek: a testírás-elmélet irányai*. I. m. 9.

³⁹ I. m. 42.

⁴⁰ SZÉPLAKY Gerda: *A halott test grammatikája*. I. m. 146.

ÖSSZEGZÉS

A regény szereplői igen sajátos testkultúrával rendelkeznek. Az a fajta kettős látás, melyet a főszereplő képvisel leginkább, szinte mindenre kiterjed. Kezdve az öltözködéssel és a megjelenéssel, tudják azt, hogy a telepi ruháik nem lesznek számukra megfelelőek egy hivatalos helyen, ezért oda mindig megadják a módját, és tisztán, rendezetten jelennek meg. Ezzel a tudásukkal nyernek olykor egérutat is, vagy arra használják, hogy ételt szerezzenek maguknak. Az ételért, mely testük fenntartását szolgálja, mindent és bármit képesek latba vetni, egy dolgot kivéve: a szinte már szentként tisztelt állatukat, a lovat. Kezdeti nomád életformájuk összefonódott az állattal, a négylábú jószág jelentette ugyanis a létalapot hozzá. Ha már azt is feláldozzák, az már a tarthatatlan nyomort jelenti. A szerelmi és nemi életüknek jó néhány hagyománya végigvonul a művön, azokon kívül viszont a szabadság, a természetesség és az ösztönösség jellemzi. A mindezeket leíró jelenetek legnagyobb része a nagygyantéi uradalomban játszódik, így válik az szimbolikus térére. A testek összezsúfolódása gyakran jelenik meg a műben, többek között az imént említett helyszínen is. A többségi társadalom kényszeríti őket ezekbe a helyzetekbe. Kijelölik számukra a lakhelyüket a falutól távolabb eső telepen, vagy a szállásukat egy külön pajtában. Egész életükben nyomorognak egymás hegyén-hátán, rossz körülmények között, mosdatlanul, éhesen. Legyengült szervezetük tökéletes táptalaj a fertőzéseknek, amiknek a terjedését képtelenek megállítani testi közelségük miatt. Orvosi segítségben nem bízhatnak, ezért babonáikhoz fordulnak, de azok nem bizonyulnak elégnek. A csoport fogytakozni kezd, egymás között éri őket a halál, a történet végén pedig már nem egy-egy ember, hanem mind együtt haladnak a végső megsemmisülésbe.

Ebben a világban ritkán vannak szent értékek. A nyomor kiöl minden szentséget. A pusztaság élet fenntartása marad meg célnak. Azért áldoznak fel mindent, hogy a holnapot megéljék. Utolsó holmijuk után pedig már nem marad más, ezért a testüket is odadobják. Eközben viszont egy részük napról napra elhal, s ez az emberi méltóságuk. Mindezt azért, hogy élhessenek egy olyan életet, mely nem is nevezhető életnek, inkább folyamatos halálnak. Ugyanakkor az embertelen nyomornak is megvan a maga embersége. Ahelyett, hogy az egyéni sorsproblémáik széthúzást keltettek volna köztük és elidegenítette volna őket egymástól, ők inkább összetartottak, és együtt harcoltak.

A kirekesztés, a telepre való beszorítottság eredménye, hogy a közösségi testtapasztalások sokkal hangsúlyosabbak a regényben, mint az egyéniek. Az étkezés számukra mindig közösségi érintkezést jelent. A ló a csoport értéke, annak megölése a közös bűnösség

vállalásával történik. A gyerekek együtt nőnek fel, nevelésükben és etetésükben az egész telep részt vesz. Az éhezés és a hideg ellen együtt tesznek. Az orvost közösen utálják. Egy haláleset az egész telep gyásza, a zárlat pedig mindenki temetője.

Azt lehet látni, hogy a testtapasztalások szerves egészet alkotnak a regényvilággal. Egyik nincs a másik nélkül, egyik meghatározza a másikat, nem választhatók szét. A háttérben pedig végig ott áll a kijelölt kor súlyos díszlete, mely még a regény végével sem ad feloldozást a szereplőknek.

IRODALOMJEGYZÉK

BAUDRILLARD, Jean: *The Consumer Society – Myths and Structures*. London, Sage Publications, 1998.

BECK Zoltán: *A megszólalás üres helye. Romológiról és más dolgokról*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2020.

DECZKI Sarolta: *Test, logosz, tánc*. In *Helikon Irodalomtudományi Szemle*. Budapest, Argumentum Kiadó, 2011/1-2, 68-86.

FEATHERSTONE, Mike: *A test a fogyasztói kultúrában*. In *A test. Társadalmi fejlődés, kulturális teória*. (Szerk. A. Fodor Ágnes, ford. Erdei Pálma). Budapest, Jászöveg Műhely Kiadó, 1997. 70-107.

FORGÁCSNÉ TÁLOS Margit: *Lakatos Menyhért: Füstös képek*. In *Alföld*, 1976/2, 91.

FÖLDES Györgyi: *Szövegek, testek, szövegtestek: a testírás-elmélet irányai*. In *Helikon Irodalomtudományi Szemle*. Budapest, Argumentum Kiadó, 2011/1-2, 3-49.

GARAJ Lajos: *Cigány regény*. In *Irodalmi Szemle*, 1986/ 3, 279-283.

GÖNCZ Árpád: *Világ a világ alatt*. In *Élet és Irodalom*, 1975. július 19., 11.

http://digit.bibl.u-szeged.hu/00000/00061/00006/fosszilia_2002_1_4_132-158.pdf (utolsó letöltés: 2024. 11. 02.)

JÁNOSI Zoltán: *Lakatos Menyhért: Füstös képek*. MMA Lexikon: <https://www.mmalexikon.hu/kategoria/irodalom/fustos-kepek> (utolsó letöltés: 2024. 11. 02.)

KÉRCHY Anna: *Tapogatózások. A test elméleteinek alakzatai*. Apertúra, 2009, tél. <https://www.apertura.hu/2009/tel/kerchy-2/> (utolsó letöltés: 2024. 11. 08.)

KISS Endre: *Cigánypárizs lakói*. In *Mozgó Világ*, 1976/4, 95-96.

LAKATOS Menyhért: *A cigányság irodalma*. In *Látó* 1995/3, 48.

LAKATOS Menyhért: *Füstös képek*. Budapest, Magvető Kiadó, 1975.

LEJEUNE, Philippe: *Az önéletírói paktum*. In *Fosszília*. (Ford. Varga Róbert) Szeged, Szegedi Tudományegyetem, 2002/1, 132-158.

MÁTYÁS István: *Lakatos Menyhért: Füstös képek*. In *Kritika*, 1975/7, 26-27.

MERLEAU-PONTY, Maurice: *A látható és a láthatatlan* (szerk. Boros Gábor, Dékány András, ford. Farkas Henrik, Szabó Zsigmond). Budapest, L'Harmattan Kiadó, Szegedi Tudományegyetem, 2006.

MULVEY, Laura: *Vizuális öröm és narratív film*. In *A posztmodern irodalomtudomány kialakulása* (Szerk. Bókay Antal, Vilcsek Béla, Szamosi Gertrud, Sári László, ford. Muráth Rita). Budapest, Osiris Kiadó, 2002., 560-568.

PERNYÉSZ Anita: *Identitás(keresés) Lakatos Menyhért Füstös képek című regényében*. In *Forrás*, 2011/3., 53-64.

http://epa.oszk.hu/02900/02931/00141/pdf/EPA02931_forras_2011_3_053-064.pdf (utolsó letöltés: 2024. 11. 03.)

SZÉPLAKY Gerda: *A halott test grammatikája. A megváltás lehetetlensége Borbély Szilárd A testhez. Ódák & Legendák című verseskötetében*. In *Helikon Irodalomtudományi Szemle*. Budapest, Argumentum Kiadó, 2011/1-2, 141-156.

SZILÁGYI János: *Kettesben – Lakatos Menyhért és Szilágyi János: Nem csak a cigányság ügye*. In *Kritika*, 1976/9, 7-10.

SZÜCS Teri: *Lakatos Menyhért: Füstös képek*. In *Élet és Irodalom*, 2013. január 18., 19.